

Ivan Cankar, Kralj na Betajnovi

V središče dogajanja drame Kralj na Betajnovi je postavljen Maks Krnec, upornik proti svetu, ki mu krojita podoba nasilje in laž, simbolično zajeta v liku fabrikanta Kantorja. Maksova življenjska usoda je tragika berača, potisnjena na socialni rob družbe, na skrajni rob preživetja. Najbolj usodna pa je resnica, ki jo Cankar posebej poudari: na socialnem dnu se znajde nadarjen študent, ki mora pokopati svoje sposobnosti, kajti svet kot prostor prebivanja ne potrebuje pameti temveč denar, pridobljen z nasiljem in lažjo. V liku Maksa je dramatik izoblikoval upornika - samožrtvovalca za etično preobrazbo sveta.

Dramska zasnova prikaže v jasni luči podobo glavnega junaka, ko stopi v Kantorjevo gostilno, da bi pozdravil Francko, Kantorjevo hčer, ki jo že dolgo ljubi. Maks Krnec se ponosno predstavi kot berač, vagabund, ki nima nobenih materialnih sredstev; ostala pa mu je osebna svoboda in maščevalnost, ki jo čuti do nasilnika Kantorja, človeka, ki mirno stopa "preko trupel". Maksov monolog prekineta dramska junaka, ki vstopita v dogajanje: Nina, Kantorjeva nečakinja, in Franc Bernot, vaški posestnik, ki ljubi Francko. Oba junaka služita dramatiku za dograditev podobe sveta, v katerega je postavljen glavni junak. Nina je tragična žrtev Kantorja; o njeni preteklosti je prepovedano govoriti. Franc Bernot pa je dokaj žalostna podoba človeka brez hrbtenice, ki se mirno uklanja Kantorjevi oblasti. S prihodom župnika, pomembne dramske osebe, je Cankar dopolnil podobo sveta z novo tragično noto – s trdno zvezo cerkvene in posvetne oblasti. Kantorjev denar bo odpravil še poslednjo oviro: župnikovo dosedanje nezaupanje, ki je imelo svoj izvor tudi v mnenju ljudi; mnogi so se izogibali Kantorju, ker so poznali resnico nasilne smrti Kantorjevega bratranca, Nininega očeta. Senca njegove smrti je prisotna tudi v nenadnem prihodu Nine, ki pride pozdravit župnika. Očiten je njen srah pred Kantorjem; njeno plašno umikanje spominja na ujeto žrtev, čeprav zatrjuje župniku, da ni nikoli obžalovala svoje odločitve – odšla bo v kloster, kot je bilo odločeno. Toda v Kantorjevi odločitvi za Ninino usodo tiči strah pred resnico, zato želi nečakinjo "odtegniti življenju" in posebej ukaže Francki, da mora Nina ostati do odhoda v svoji samoti, kjer je ne bo nihče vznemirjal; še posebej pa se mora varovati srečanja z Maksom, ki neprestano voha okoli".

Zaradi Nine, starega Krneca in vseh, ki jih je Kantor spravil na beraško palico, se Maks odloči za tvegano dejanje – prisiliti Kantorja, da bo priznal zločin: umor bratranca Martina, Nininega očeta. Najmočnejši del zapleta predstavlja Maksov psihološki poskus, ki pa ne bi uspel, če bi bil Kantor na dejanje pripravljen. Toda v prostor je vstopil dobro razpoložen; v župniku je našel zaveznika, Nina bo odpotovala, starega Krneca je pomiril z nekaj drobiža – ni pa računal na Maksov načrt. Past, ki jo je pripravil Maks Krnec, je rekonstrukcija Kantorjevega dejanja z vsemi ustreznimi pripomočki: zatemnjeno sobo, starim Krnecem v vlogi Martina in z Maksovo sugestijo: "In zdaj je treba samo hladne moči...le korak naprej...čisto brez strahu...primi, stisni!" Luč, ki jo nenadoma prižge Maks, osvetli dejanje iz preteklosti. Kantor je spoznal past, čeprav se je Maks sprenevedal, da so bile samo grde sanje, v katere so se ujeli pijani Krnec, Kantor, Maks in celo Nina, ki je pritekla na prizorišče bosa, prestrašena, ker je spet slišala smrtni krik svojega očeta. Luč je osvetlila samo prostor dogajanja, svet pa je ostal še vedno zatemnjen z nasiljem. Kantor, ki je po dejanju ostal sam, se je za hip zbal za svojo usodo – vendar samo za hip. Nato pa je poklical sina Franceljna, ga objel in zagotovil: "Midva se ne dava kar tako. Rajši sto drugih, midva ne!"

Drugo dejanje je skoraj v celoti zasnovano kot dramski vrh, prikazan v dialogu med Maksom in Kantorjem. Pot do usodnega dialoga predstavljajo še nekateri elementi, ki so ključnega pomena za usodo glavnega junaka: slovo Nine, prošnja delavke Lužarice ter izpoved Franca Bernota in začetek njegove tragike. Ninino slovo je zbralo nekatere družinske znance, ki pa jih ni

zanimala dekletova usoda; prišli so se poklonit Kantorju. Med gosti izstopa župnik in njegov odnos do Lužarice, ki je prišla prosit za svojega moža, delavca, ki ga je Kantor pognal čez prag zaradi prevratniških idej. Kantor je hladno odslovil delavko, ki ni mogla preživeti otrok, župnik pa ji je skušal razložiti, da je njen mož nevaren skupnosti, saj so Kantorjevi zakoni enaki božjim postavam. Tragika Franca Bernota pa samo dopolni dramsko dogajanje, ki vodi v vrh tragedije. Bernot se je razodel v drugačni luči kot na začetku dogajanja. Dramatik ga je predstavi kot človeka, ki že dolgo vdano ljubi Francko in je zanjo pripravljen na vsakršno žrtev. Resnična podoba Bernota je podoba čustvenega človeka, razočaranega in nemočnega – prav takega je potreboval Kantor za svoj načrt. Nesrečna puška, ki jo je Bernot prinesel s seboj in odložil v kot, je postala Kantorjevo morilsko orožje. Vzdušje celotnega 2. dejanja je podobno mračnemu pričakovanju groze, ki se realizira v besedah Kantorjeve žene Hane: "... si ga ubil, nedolžnega človeka!"

V vrhu drame se neposredno soočita "človek in svet"; soočenje poteka v dialogu med Maksom in Kantorjem, med vagabundom, etičnim reformatorjem, ter med nasilnikom, ki hoče stopati preko trupel. Dialog med glavnima junakoma se prične popolnoma mirno – s Kantorjevo ponudbo, da je pripravljen plačati visoko ceno za Maksov molk in za svoje ponižanje. Toda Kantor se je motil, ko je računal na Maksovo beraštvo; kmalu je spoznal, da vagabunda ne bo mogoče kupiti, ker ne spada v podkupljivi svet. Vagabund je človek osebne svobode, ponosa, vesti, človek, ki živi izven Kantorjevega sveta. Svoje človeško poslanstvo vidi v etični preobrazbi takega bivanja, ki so mu smernice določili materialisti in nasilniki. Vagabund se zaveda svoje ogroženosti, vendar je za etična načela pripravljen na žrtve – tudi za ceno lastnega življenja. Dialog med Kantorjem in Maksom je prešel v direkten napad z Maksovimi besedami: "Vaše kraljestvo je ukradeno... krono z glave, žezlo iz roke! In dali boste krono z glave, žezlo iz roke! Ali ste čutili, da se že giblje tam doli, da se že upirajo vaši sužnji! To je moje delo, kralj veličastni!" S priznanjem, da je zanetil iskro za požar proti nasilju, si je Maks podpisal smrtno obsodbo, ker je še vedno osamel iskalec nove podobe sveta. Kantor se je dobro zavedal svoje premoči, ko je Maksu odgovoril z besedami: "Ali veste, kdo sem jaz? Kralja na Betajnovi! In kdo ste vi? Izgubljen študent! Če bi bila zdajle moja suknja vsa krvava in bi vi prišli in pokazali: "Glejte, moril je, še ves je krvav" - precej bi vas zgrabili za lase in bi vas gnali v norišnico..." Tem besedam Maks ne more oporekati, ker pozna družbo; ljudje so naivni in prestrašeni, ne upajo se upreti nasilju, bojijo se izgubljati. Maksa pa ni strah izgub, ker ga na bivanje ničesar ne zavezuje: Francka mora ostati izven njegovega življenja, študij je prekinila revščina, izgubljena bo tudi bitka proti Kantorju, vendar pa se zdi Maksu vredno poskusiti, kako se bo neznamenit vagabund uprl kralju. Kantor in Maks sta se sicer mirno razšla, toda v slovesu je bil prisoten zlovesč občutek, ki ga je prepoznala Nina, ko se je poslavljala od Maksa, edinega človeka, ki je v njeno življenje prinesel svetlobo. Po Maksovem odhodu se je priplazil davni strah, dih smrti, ki ga je Nina spoznala, saj se je zatekla k Francki z besedami: "Če zatisnem oči, je Maks pred mano in obraz ima ves kakor mrlič!"

Vrhu sledi zaviralni moment, ki za nekaj časa ohromi dogajanje, saj prikaže trenutke Kantorjeve omahljivosti in nemoči ob spoznanju, da se mu je družina zaradi krutega dejanja odtujila. Otroci se mu umikajo, ker se ga bojijo, žena preklinja njega in njegovo imetje. Kantor je spoznal, da mu družina daje človeško oporo, zato je bil pripravljen na dejanje, ki sta ga predlagali Hana in Francka: odšel bo v cerkev in priznal zločin. Toda rešitev je prišla z nastopom sodnika in adjunkta, ki sta bila predstavnika močne institucije, sodstva. Sprva sta zanetila v Kantorju nov strah, da sta morda prišla z nalogom za aretacijo. Njun prihod, ki predstavlja razplet dramskega dogajanja, je Cankar zasnoval kot vrh ironije: Kantor, še ves pod vtisom odločitve, je priznal zločin, v velik posmeh sodnika in pisarja. Uradnika sta bila jezna, saj sta bila prepričana, da se Kantor norčuje in ju namenoma ovira pri preiskavi proti Bernotu. Kantor se je oprijel rešitve, ki sta mu jo ponujala – pri mrtvem Maksu so našli Bernotovo puško, torej ni dvoma, kdo je morilec. Groteskno učinkuje Kantorjevo olajšanje; če namreč najvišji sodni organ sumi Bernota, potem je izničena njegova krivda, plahost, slaba vest. Najvišja institucija je odločila, da je morilec Bernot, ki je moril iz ljubosumja. Nastopi trenutek, ko izgine Kantorjeva nemoč in dokončno zmaga njegovo brezobzirno

nasilje – družina ni več pomembna. Svet nasilja mu izroča slast oblasti, zato se obrne k Francki z besedami: “Ne rabim več ljubezni od nikogar... Jaz moram po svoji poti dalje, ni greha tako velikega, da bi se mogel spotakniti obenj. Če nočete z mano ostanite zadaj, jaz pojdem po svoji poti – moram.”

Najbolj tragičen element ironije pa prinaša razsnova. H Kantorju prihajajo skesani delavci, ponižni kmetje, vsi, ki si obetajo materialne koristi od bodočega zmagovalca na volitvah. Kantor pozna njihovo klečplazništvo in ga zna izkoristiti v svojo korist, ko spregovori gostom v krčmi: “Vaš strah je moj varuh.” Dobro pretehtana misel je resnična: bolj ko se bo množica bala Kantorjevih ukrepov, lažje ji bo vladati. Vzdušje v krčmi je samo za trenutek prekinil krik starega Krneca: “Morilec!” Preprost dramaturški element doseže maksimalen učinek: Kantor se spet zboji, da je razkrinkan, omahne na stolu, med gosti zavlada osuplost, ki pa jo razreši stari Krnec sam, ko odpre vrata v gostilno in zakriči: “Po cesti ga ženejo, ki mi je sina ubil!” Še poslednji trenutek pričakovane resnice se razblini in sklepni akord lahko na Kantorja učinkuje pomirjajoče: Bernota so odpeljali orožniki, uklenjeno nesrečno žrtev, ki je klicala morilca na pomoč. Žalostni sprevod je izginil, vse je minilo, gostje bodo nazdravili zmagovalcu na volitvah, nazdravili bodo zmagi nasilja, ki ga je dramatik ubesedil v Kantorjevem slovesnem govoru: “Pot do trona je nerodna – gaziti mora človek do kolen v krvi in solzah. Kdor hoče naprej, mora naprej... mora, če je treba, preko trupel, mora preko gorkih človeških trupel. Kdor mi more kaj očitati, naj govori!” Dramsko dogajanje zaključí zdravica Kantorju, kajti nikogar ni več, ki bi bil za ceno življenja pripravljen spreminjati podobo sveta.

Cankarjeva drama Kralj na Betajnovi je tragedija človeške duhovne revščine, ki je hujša od vsake materialne obubožanosti. Dramatik je podobo “človeka v svetu” zelo skrbno izrisal, z vsemi jasnimi potezami: upornik proti nasilju, intelektualec, nemočen etični reformator, ki je vedno postavljen v napačen čas in napačen prostor, tragični osamljenec, pa vendarle izjemen lik, ki je pripravljen za resnico žrtvovati svoje življenje. Čeprav loči dramatika Durrenmatta in Cankarja čas in prostor, velja opozoriti na skupne poteze obeh umetnikov. Glavna junaka, Möbius in Maks, intelektualca, skrbi usoda človeštva, izročena na milost in nemilost nasilju najbolj brutalne manipulacije. Oba se spopadeta z oblastjo, ki jo simbolizirata Mathilde von Zahnd in Kantor. Ironija na račun institucije, ki jo predstavljajo sodstvo in policija, je pri obeh dramatikih identična, prav tako je mogoče najti vzporednice med dramskimi prostori: v Durrenmattovi drami je glavni dogajalni prostor norišnica, v Cankarjevi drami pa Kantorjeva gostilna; v obeh prostorih se dogodijo temeljna razkritja resnice: v drami Fiziki je mogoče spoznati pravo podobo Mathilde von Zahnd, v Cankarjevi drami pa mora Kantor sneti masko pred neizprosno Maksovo sugestijo. V obeh dramah preseneča ironična sodna preiskava, ki služi ohranjanju nasilja. Izjemno tragičen poudarek pa je Cankar namenil uvajanju otrok v nasilje. Prikazano je Kantorjevo nagovarjanje sina Franceljna k pretepanju in maščevanju, čeprav je spodbujanje spretno zavito v izgovor na otroško igro med bratoma Pepčkom in Franceljnom. Zmaga nasilja dobi svojo končno podobo v groteskni zdravici morilcu Kantorju.

Dramski prostor, kot svet v malem, se izoblikuje v ogrožen prostor bivanja, v katerem je posameznik, ki želi poseči vanj in ga etično preoblikovati, obsojen na smrt ali pa na dosmrtno životarjenje v norišnici. Möbius in Maks, dramska junaka, ki ju povezuje skrb za usodo človeštva, sta sprejela vlogo samožrtvovalcev; odprto pa ostaja vprašanje, kdaj bo njuna žrtev zamajala svet, ki je postavljen na temeljih nasilja. V Cankarjevi drami je odgovor nakazan z veliko mero tragike, kajti zdravica Kantorju se glasi: “Vsi smo z vami! Bog vas živi. Kantor!”